

δὲν ἐπιδιώκει ἰδίαν ὠφέλειαν ἀλλὰ μόνον τὴν ἀπόκτησιν ἐκείνων τῶν ἱκανοτήτων αἱ ὁποῖαι θὰ τὸ καταστήσουν ἐνάρετον πολίτην. Καθ' ἡμᾶς, ἡ πολιτεία θεωρεῖται μᾶλλον ὡς μέσον εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ ἀτόμου. Κατὰ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας, τὸ ἀτομον ἦτο τὸ μέσον εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς πολιτείας.

Ὅθεν συμπεραίνομεν ὅτι ὁ Ἄριστοτέλης διδάσκει ὅτι ἡ παιδεία πρέπει νὰ εἶναι κοινὴ καὶ οὐχὶ ζήτημα ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας¹, ἀλλ' ὅτι πρέπει αὕτη νὰ κατευθύνεται ὑπὸ ὑπευθύνων γονέων². Ὁ φιλόσοφος τονίζει τὴν ἀνάγκην τῆς πατρικῆς εὐθύνης· γνωρίζομεν δ' ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτοῦ ὑπῆρχε τοιαύτη ἀναρχία³, ὥστε ἔνιοι γονεῖς ἐζήτουν καὶ εὐθηνούς διδασκάλους νὰ εὔρουν χωρὶς νὰ δίδουν σημασίαν εἰς τὴν διδασκαλικὴν αὐτῶν ἱκανότητα⁴. Εἰς τοῦτο ἀντιτίθεται ὁ Ἄριστοτέλης. Διαφωνεῖ ὡς πρὸς τὴν τοποθέτησιν τῆς οἰκογενείας εἰς κατωτέραν μοῖραν καὶ ἐπιθυμεῖ τὴν ἐκ μέρους αὐτῆς ἀνάληψιν ὑπευθύνου θέσεως εἰς τὴν παιδείαν τῶν νέων, ὑπὸ τὸν ἔλεγχον τῆς πολιτείας. Ὑποστηρίζει, ἐν ἄλλαις λέξεσι, τὴν ἔμμεσον εὐθύνην τῆς πολιτείας εἰς τὰ ζητήματα τῆς παιδείας τῶν νέων διὰ μέσου τῆς οἰκογενείας, μαχόμενος οὕτω κατὰ τῆς καταστάσεως⁵ τῆς ἐποχῆς του ὡς καὶ κατὰ τῶν ριζοσπαστικῶν νεωτερισμῶν⁶.

Δ' Οἱ τρεῖς κύκλοι τῆς παιδείας καὶ αἱ προτεινόμεναι μεταρρυθμίσεις.

Ὁ Ἄριστοτέλης πειρᾶται, ὡς ἤδη ἔχει λεχθῆ, νὰ μεταρρυθμίσῃ τὴν παιδείαν τῶν ἡμερῶν του. Αἱ ὑπὸ τοῦ φιλοσόφου προτεινόμεναι μεταρρυθμίσεις δὲν εἶναι ἐπαναστατικαί· εἶναι ὁμως ἀρκούντως ριζοσπαστικαί, ἐφ' ὅσον ἀσχολοῦνται μὲ τὸ πρόβλημα τῆς παιδείας τοῦ νέου οὐχὶ ἀπὸ τῆς στιγμῆς τῆς γεννήσεώς του ἀλλ' ἤδη καὶ πρὸ τῆς συλλήψεως αὐτοῦ. Ὅθεν θὰ ἠδυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν τρεῖς παιδευτικούς κύκλους εἰς τὴν περὶ παιδείας θεωρίαν τοῦ Ἄριστοτέλους, χωρίζοντες οὕτως εἰς μικροτέρας περιόδους τὴν φροντίδα τὴν λαμβανο-

1. Πολιτ. 1337a 22 - 34.

2. Ἡθ. Νικ. 1180b 2 - 12.

3. Πολιτ. 1337a 35 - b3.

4. Πρβλ. Πλουτάρχου, Περὶ Παίδων Ἀγωγῆς 7 (ed. Stein, Lipsiae 1793).

5. Πολιτ. 1337a 35 - b3.

6. Ὡς οἱ ἤδη ἀναφερθέντες τοῦ Πλάτωνος.

μένην ὑπὲρ τοῦ παιδὸς ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς τῆς ὑπάρξεως αὐτοῦ μέχρι τῆς ἀποδοχῆς τούτου ὡς μέλους τῆς πολιτείας: τὴν τεκνοποιίαν, τὴν τροφήν καὶ τὴν παιδείαν¹. Ὁ Ἀριστοτέλης, ὡς θὰ δειχθῆ, ἐξετάζει καὶ τοὺς τρεῖς κύκλους, ἀσχολούμενος κυρίως μὲ τὸν τρίτον, τὴν παιδείαν.

α. Τεκνοποιία².

Οἱ Ἕλληνες ἐπίστευον εἰς τὴν κληροδοτήσιν τῶν σωματικῶν καὶ ψυχικῶν ἰδιοτήτων³, ὃ δ' Ἀριστοτέλης συμφωνεῖ πρὸς τὴν ἀποψιν ταύτην· φρονεῖ ὅτι τὸ καλὸν προέρχεται ἐκ τοῦ καλοῦ· διὰ τοῦτο ἡ φύσις δίδει ἐνίοτε παραμορφωμένα σώματα εἰς τοὺς δούλους. Ὅπως δ' ἀκριβῶς ἐξ ἀνθρώπου προέρχεται ἄνθρωπος καὶ ἐκ τοῦ ζῶου ἐν ἄλλον ζῶον, κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ τὸ καλὸν προέρχεται ἐκ τοῦ καλοῦ, τὸ δὲ κακὸν ἐκ τοῦ κακοῦ. Ὅθεν προτείνει σειρὰν μέτρων⁴, τὰ ὁποῖα ὁ νομοθέτης θὰ ἔδει νὰ εἰσαγάγῃ πρὸς ἐξασφάλισιν τῶν ἀρίστων δυνατῶν ὄρων, οἱ ὁποῖοι θὰ συνέβαλλον εἰς τὴν δημιουργίαν ὑγιῶν καὶ πεπροικισμένων τέκνων. Πιστεύει εἰς τὴν ρύθμισιν τοῦ γάμου καὶ θέτει ὠρισμένους σημαντικοὺς παράγοντας ὑπ' ὄψιν τοῦ νομοθέτου. Κατὰ τὸν φιλόσοφον, οὗτος ὀφείλει νὰ καθορίσῃ πότε καὶ ποίους τινὰς ὄντας χρὴ ποιεῖσθαι πρὸς ἀλλήλους τὴν γαμικὴν ὁμιλίαν⁵· ἡ διαφορὰ ἡλικίας μεταξὺ γονέων καὶ τέκνων δὲν πρέπει νὰ εἶναι οὔτε πολὺ μεγάλη, διότι, ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει, οἱ μὲν γονεῖς δὲν δύνανται λόγῳ

1. Ἐν τῇ αὐστηρᾷ ἐννοίᾳ, ὅπως ἀκριβῶς χρησιμοποιεῖται καὶ σήμερον. Σημειωτέον ὅτι ὁ Πλούταρχος (Περὶ Παίδων Ἀγωγῆς) χρησιμοποιεῖ ἀνάλογον ὀρολογία, ὡς παιδοποιία (2 Β), τροφή (5 C), καὶ ἡλικία ὑπὸ παιδαγωγοῖς τετάχθαι (7 Α). Δημιουργεῖται δηλαδὴ ἡ ἀκόλουθος ἀντιστοιχία:

Ἀριστοτέλης	Πλούταρχος
α. τεκνοποιία	ἀντιστ. πρὸς παιδοποιίαν
β. τροφή	ἀντιστ. πρὸς τροφήν
γ. παιδεία	ἀντιστ. πρὸς ἡλικίαν ὑπὸ παιδαγωγοῖς τετάχθαι.

2. Ἀριστ. Πολιτ. 1270a 40 καὶ 1335a 12, 31, 39, b 17.

3. Περὶ καὶ Πλουτ., Περὶ Παίδων Ἀγωγῆς 2 - 3 (2 Β: τοῖς τοίνυν ἐπιθυμοῦσιν ἐνδόξων τέκνων γενέσθαι πατράσιν ὑποθείμην ἂν ἔγωγε μὴ ταῖς τυχούσαις γυναῖξι συνοικεῖν, ... τοῖς γὰρ πατρόθεν ἢ μητρόθεν ἀδόξοις γεγονόσιν ἀνεξάλειπτα παρακολουθεῖ τὰ τῆς δυσγενσίας ὄνειδη παρὰ πάντα τὸ βίον... 3 Α: φίλοινοι γὰρ καὶ μεθυστικοὶ γίνεσθαι φιλοῦσιν, ὧν ἂν τὴν ἀρχὴν τῆς σπορᾶς οἱ πατέρες ἐν μέθῃ ποιησάμενοι τύχωσιν).

4. Πολ. 1334b 29 - 1335b 19.

5. Αὐτόθι 1334b 31 - 32.

τῆς ἡλικίας των νὰ ἀντλήσουν χαρὰν ἐκ τῆς στοργῆς τοῦ τέκνου, τὸ δὲ τέκνον δὲν θὰ εὖρη τοὺς γονεῖς ἀρκούντως χρησίμους, οὔτε πολὺ μικρά, διότι τοῦτο εἶναι δυνατὸν νὰ προκαλέσῃ μείωσιν τοῦ πρὸς τοὺς γονεῖς ὀφειλομένου σεβασμοῦ μὲ ἀποτέλεσμα τὴν δημιουργίαν διενέξεων¹.

Ὁ Ἀριστοτέλης ἔχει τὴν γνώμην ὅτι αἱ γυναῖκες πρέπει νὰ ὑπανδρεύωνται ὅταν φθάνωσιν εἰς τὸ δέκατον ὄγδοον, οἱ δὲ ἄνδρες νὰ νυμφεύωνται κατὰ τὸ τριακοστὸν ἑβδομον ἔτος τῆς ἡλικίας των². Περαιτέρω, φρονεῖ ὅτι ἡ καλυτέρα ἐποχὴ διὰ τὸν γάμον εἶναι ὁ χειμὼν, κυρίως ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀναπαραγωγὴν³. Ὡς πρὸς τὴν σωματικὴν κατάστασιν τῶν μελλόντων γονέων, θεωρεῖ ὅτι τὰ σώματα αὐτῶν πρέπει νὰ ἔχουν ἐθισθῆ πρὸς τὴν ἐργασίαν, οὐχὶ τὴν ὑπερβολικὴν ἢ τὴν μονομερῆ, ὡς λ.χ. προκειμένου περὶ τῶν ἀθλητῶν· οἱ μέλλοντες γονεῖς πρέπει νὰ εἶναι ἱκανοὶ δι' ὅλας τὰς πράξεις τὰς ἀρμοζούσας εἰς ἐλευθερά ὄντα⁴. Ὅπως δὲποτε, αἱ γυναῖκες ὀφείλουν κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐγκυμοσύνης νὰ λαμβάνουν μέτρα προστατευτικὰ τοῦ ἐμβρύου, ἐπειδὴ ὁ ἀλόγονος λαμβάνει τὴν φύσιν αὐτοῦ ἐκ τῆς μητρὸς καθὼς τὸ φυτὸν ἐκ τῆς γῆς⁵.

Ὅλαι αἱ ἀνωτέρω ἀπόψεις σκοποῦν εἰς τὸν ἔλεγχον — ὅσον τοῦτο εἶναι ἀνθρωπίνως δυνατὸν — τῆς πρώτης ἐκ τῶν τριῶν πηγῶν τῆς παιδείας, δηλαδὴ τῆς φύσεως⁶. Διότι ἡ φύσις δύναται νὰ δώσῃ εἰς τὸ ἄτομον τὸ ἔνστικτον πρὸς τὸ καλὸν τὸ ὁποῖον, βεβαίως, ἔαν δὲν

1. ἔπειτα καὶ πρὸς τὴν τῶν τέκνων διαδοχὴν, δεῖ γὰρ οὔτε λίαν ὑπολείπεσθαι ταῖς ἡλικίαις τὰ τέκνα τῶν πατέρων... οὔτε λίαν πάρεγγυς εἶναι..., αὐτόθι 1334b 38 - a2 κ.έ.

2. Προφανῶς ὁ Ἀ. θεωρεῖ αὐτὰς τὰς ἡλικίας ὡς ἰδεώδεις πρὸς γάμον ἐπειδὴ νομίζει ὅτι οὕτως ἡ περίοδος τῆς ἰκανότητος πρὸς ἀναπαραγωγὴν τῶν γονέων θὰ συμπέσῃ, αὐτόθι 1335a 27 - 29· (ἔχει ἤδη εἶπει — αὐτόθι 1335a 8 - 10 — ὅτι ὁ ἀνὴρ εἶναι ἰκανὸς πρὸς ἀναπαραγωγὴν μέχρι τοῦ ἑβδομηκοστοῦ, ἐνῶ αἱ γυναῖκες δὲν εἶναι ἰκαναὶ πέραν τοῦ πεντηκοστοῦ). Καὶ ἔαν θελήσωμεν νὰ συμφωνήσωμεν μὲ τὴν αἰσιόδοξον ἀποψιν τοῦ Ἀ. περὶ τῶν ὁρίων τῆς ἀνδρικῆς ἰκανότητος, θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ἀντεῖπωμεν ὅτι ρύθμισις τοῦ γάμου μόνον ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ τί εἶναι σύμφορον διὰ τὴν ἀναπαραγωγὴν εἶναι ἀβάσιμος. Πρβλ. καὶ Ρητορ. 1388b 31 κ.έ.

3. Πολ. 1335a 35 - b2

4. Αὐτόθι 1335b 2 - 12.

5. Αὐτόθι 1335b 12 - 19.

6. γίγνεσθαι δ' ἀγαθοὺς οἴονται οἱ μὲν φύσει οἱ δ' ἔθει οἱ δὲ διδαχῇ... Ἡθ. Νικ. 1179b 20 - 21· πρβλ. Ἀριστ. Πολ. 1332a 39 - 40.

δημιουργήση τὴν ἀρετὴν, θὰ ἀναπτύξῃ προδιάθεσιν πρὸς αὐτήν. Ἡ συμβολὴ τῆς φύσεως εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἀτόμου εἶναι ἀποτελεσματική, ὁ δ' Ἀριστοτέλης τονίζει τὴν σπουδαιότητα ταύτης λέγων ὅτι ὑπάρχουν ἄνθρωποι μὴ ἐπιδεχόμενοι παιδείαν ἢ διόρθωσιν, λόγῳ ἐλαττώματος ἐκ φύσεως.

β. Τροφή¹.

Τροφή εἶναι ἡ εἰδικὴ μέριμνα ἢ λαμβανομένη ὑπὸ τῶν γονέων διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν τέκνων, ἀπὸ τῆς γεννήσεως μέχρι τῆς συμπληρώσεως τοῦ ἑβδόμου ἔτους αὐτῶν· ἡ περίοδος αὕτη, ἢ ὁποία πρέπει κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη¹ νὰ ἀναλωθῇ οἴκοι, δύναται νὰ χωρισθῇ εἰς τρία στάδια: τὸ στάδιον τῆς πρώτης νηπιακῆς ἡλικίας, τὸ στάδιον ἀπὸ τῆς πρώτης νηπιακῆς ἡλικίας² μέχρι τοῦ πέμπτου ἔτους, καί, τέλος, τὸ στάδιον ἀπὸ τοῦ πέμπτου μέχρι τοῦ ἑβδόμου ἔτους τῆς ἡλικίας.

Κατὰ τὸ πρῶτον στάδιον ἰδιαίτερα ὀφείλεται προσοχὴ εἰς τὴν τροφήν καὶ τὰς κινήσεις τοῦ νηπίου, τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ ἐθισθῇ εἰς τὴν ποικιλίαν τῶν καιρικῶν συνθηκῶν, ὥστε νὰ δυνηθῇ νὰ ὑπομένῃ πᾶν ὅ,τι δύναται νὰ ὑπομένεται διὰ τοῦ ἐθισμού· περιττὸν νὰ λεχθῇ ὅτι πρέπει νὰ ἐφαρμόζεται προοδευτικὴ διαδικασία.

Κατὰ τὸ δεύτερον στάδιον, ὁ Ἀριστοτέλης ἐνθαρρύνει τὴν σωματικὴν δραστηριότητα καὶ ἰδίᾳ τὴν διὰ τῆς παιδείας³. Αἱ παιδιαὶ δὲν πρέπει νὰ εἶναι οὔτε χυδαῖαι⁴, οὔτε καθ' ὑπερβολὴν κοπιώδεις, ἀλλὰ μᾶλλον μιμητικαὶ τῶν σοβαρῶν ἐπιδιώξεων τῆς ὠρίμου ἡλικίας⁵. τὸ αὐτὸ δ' ἀκριβῶς πρέπει νὰ ἐφαρμόζεται καὶ εἰς τὰς περιπτώσεις τῶν ἱστοριῶν⁶ τῶν χρησιμοποιουμένων κατὰ τὴν ἑναρξιν τῆς παιδεύσεως τῶν νέων. Ὁ Ἀριστοτέλης φρονεῖ ὅτι οἱ παιδονόμοι, ὑπάλληλοι κρατικοί,

1. Ἀριστ. Πολ. 1336b 1 - 2· παρατηρητέον ὅτι ἐν Ἡθ. Νικ. 1180a 25 - 29 διὰ τοῦ ὄρου τροφή δηλοῦται ἡ παιδεία ἐν εὐρυτέρῳ ἐννοίᾳ.

2. Ὁ Ἀ. δὲν εἶναι σαφῆς (Πολιτ. 1336a β - 23) ὡς πρὸς τὴν διάρκειαν τῆς πρώτης νηπιακῆς ἡλικίας καὶ τὴν ἑναρξιν τοῦ δευτέρου σταδίου.

3. Πολιτ. 1336a 28. Ἐκτενὴς διαπραγμάτευσις τῆς σχέσεως μεταξὺ παιδείας καὶ παιδείας ἔχει γίνεαι ὑπὸ Κωνσταντίνου Ἰ. Βουρβέρη, ὑπὸ τὸν τίτλον Παιδιά καὶ παιδεία, ἐν τῇ Ἐπιστημ. Ἐπετηρ. Φιλοσ. Σχ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, τόμ. 5' (1955 - 1956), σσ. 469 - 526.

4. ἀνελεύθεροι, Πολιτ. 1336a 29.

5. Αὐτόθι 1336a 28 - 34· πρβλ. ἐπίσης Πλατ. Νόμ. 653 B. Ὁ δ' Ἀθηναῖος λέγει (Δειπν. Α.10.α) ὅτι οἱ ὁμηρικοὶ ἦρωες τῇ παιδείᾳ τὰ πρὸς σπουδὴν ἐκμελετώοντες...

6. Πρβλ. Πλάτ. Πολ. 377 κ.ε.

ὀριζόμενοι ὑπὸ τῆς πολιτείας, πρέπει νὰ ἔχουν τὴν εὐθύνην καὶ τῶν παιδιῶν καὶ τῆς διηγήσεως ἱστοριῶν. Περαιτέρω προσθέτει ὅτι πρέπει νὰ ἐπιτρέπεται εἰς τὰ τέκνα νὰ κλαίουν, διότι τὸ κλαῦμα ἐνισχύει τὴν σωματικὴν διάπλασιν καὶ βοηθεῖ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ παιδός¹.

Οἱ παιδονόμοι θὰ ἀνελάμβανον καὶ ἑτέραν εὐθύνην, δηλαδὴ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν παίδων ἀπὸ πάσης ἐπαφῆς μετὰ τῶν δούλων². Ὁ Ἄριστοτέλης ἐφιστᾷ ἰδιαιτέραν τὴν προσοχὴν ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου, διότι τὰ τέκνα, παραμένοντα ἐν τῷ οἴκῳ, ὑπόκεινται περισσότερον εἰς τοιαύτην ἀνεπιθύμητον ἐπαφήν³, ἐκτιθέμενα εἰς τοὺς κινδύνους τοὺς ὁποίους ἐγκυμονεῖ ἡ κακὴ ποιότης τῆς ὑπὸ τῶν δούλων χρησιμοποιουμένης γλώσσης⁴. Ὁ ἀπρεπὴς λόγος θὰ ἔδει νὰ ἐκβληθῆ ὀλοσχερῶς τοῦ περιβάλλοντος τοῦ νέου, διότι ὁ αἰσχροὺς λόγος ὀδηγεῖ εἰς αἰσχροὺς πράξεις⁵. Ὅχι δὲ μόνον αἱ ἄσεμνοὶ λέξεις πρέπει νὰ ἐκβάλλονται ἀλλὰ καὶ τὰ ἀπρεπῆ ἀγάλματα, αἱ εἰκόνες καὶ τὰ ἱστορήματα, συμπεριλαμβανομένης τῆς κωμωδίας καὶ τοῦ βωμολοχικοῦ στίχου. Οἱ δὲ περιορισμοὶ οὗτοι πρέπει νὰ διατηροῦνται ἕως ὅτου οἱ νέοι ἐνηλικιωθοῦν, δηλαδὴ μέχρι τῆς ἡμέρας κατὰ τὴν ὁποίαν θὰ τοὺς ἐπιτραπῆ ἡ συνεστίασις εἰς τὴν κοινὴν τράπεζαν καὶ ἡ πόσις οἴνου· διότι μέχρι τότε ἡ παιδεία θὰ τοὺς ἔχη καταστήσει ἀτρότους⁶. Ὁ Ἄριστοτέλης φρονεῖ ὅτι εἰς τὰς σχέσεις αὐτῶν μὲ πράγματα ἢ πρόσωπα, οἱ ἄνθρωποι συνδέονται περισσότερον πρὸς ἐκεῖνα μετὰ τῶν ὁποίων ἔρχονται τὸ πρῶτον

1. Πρβλ. Πλάτ. Νόμ. 792 A.

2. Ἄριστ. Πολιτ. 1336a 41 - b2.

3. Ὁ Ἄ. ἀσφαλῶς φρονεῖ ὅτι, ὅταν τὰ τέκνα ἀναγκάζονται νὰ μεταβοῦν ἐκτὸς τοῦ οἴκου τῶν πρὸς τὸν διδάσκαλον, δηλ. μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τοῦ ἑβδόμου ἔτους τῆς ἡλικίας τῶν, δὲν διατρέχουν τόσον μέγαν κίνδυνον ἐκ τῆς τοιαύτης ἐπαφῆς· πρβλ. Πλάτ. Νόμ. 808, ὅπου ὁ παιδαγωγὸς ὁ συνοδύων τοὺς μαθητὰς ἐκ τοῦ οἴκου εἰς τὸ σχολεῖον θεωρεῖται ἀναγκαῖος.

4. Πρβλ. Πλάτ. Νόμ. 729 B.

5. Τὴν ἀρχὴν ταύτην ἐνεστερνίσθησαν καθ' ὑπερβολὴν καὶ οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας· κατ' αὐτούς, ὁ παῖς δὲν πρέπει νὰ λέγῃ αἰσχροὺς ἀλλ' οὔτε καὶ ν' ἀκούῃ πονηρὰ παρὰ προσώπων τοῦ ἀμέσου περιβάλλοντός του, ὡς οἱ γονεῖς, οἱ ὑπηρέται κ.ἄ. Ἡ φροντίς βεβαίως τῆς ἐκβολῆς τοῦ ἀπρεποῦς λόγου ἐκ τοῦ περιβάλλοντος τοῦ παιδὸς ἀποτελεῖ εὐθύνην τῶν γονέων, οἱ ὅποιοι ὀφείλουν ν' ἀπέχων τοῦ φαύλου, ζῶντες οἱ ἴδιοι βίον ἐνάρετον· πρβλ. Χρυσόστομου, Περὶ κενοδοξίας, §§ 36, 37, 53, 20, 5· Μ. Βασιλείου, PG 31, 461· ἐπίσης βλ. καὶ Φαίδωνος Κουκουλέ, Βασιλείου τοῦ Μεγάλου δόξαι παιδαγωγικαί, 6, ὡς καὶ Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμὸς, τόμ. Α', I, σ. 91 κ.ἑ.

6. Ἄριστ. Πολιτ. 1336b 23 - 24.

εις ἐπαφήν¹ ἐν ἄλλαις λέξεσιν, αἱ ἀρέσκειαι καὶ αἱ ἀπαρέσκειαι σχηματίζονται κατὰ τὴν περίοδον τῆς νηπιακῆς ἡλικίας· κατ' αὐτὴν τὴν ἡλικίαν δὲν ἀναπτύσσεται μόνον τὸ σῶμα, ἀλλὰ θεμελιούται καὶ ὁ χαρακτήρ.

Κατὰ τὸ τρίτον στάδιον τῆς τροφῆς, ἐνθαρρύνονται τὰ τέκνα νὰ γίνωνται θεαταὶ τῆς παιδεύσεως μεγαλυτέρων παιδῶν, ὥστε νὰ ἐξοικειοῦνται ταῦτα πρὸς τὰς ἀσκήσεις μὲ τὰς ὁποίας ἐντὸς ὀλίγου θ' ἀσχοληθοῦν².

Ἐν συμπεράσματι, ἡ νομοθεσία καὶ ἡ παιδονομία³ ἀποτελοῦν τὰς μεταρρυθμίσεις τὰς ὁποίας ὁ Ἀριστοτέλης προτείνει διὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς παιδικῆς ἡλικίας. Διὰ τῶν μέτρων τούτων ἐλπίζει ὁ φιλόσοφος ὅτι θὰ κατορθωθῇ ἡ ἐπιθυμητὴ ἀντίδρασις κατὰ τῆς ἐπιπολαιότητος μετὰ τῆς ὁποίας οἱ γονεῖς τοῦ τετάρτου π.Χ. αἰῶνος ἀνέτρεφον τὰ τέκνα των.

γ. Παιδεία⁴.

Ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιοῖ τὸν ὄρον αὐτὸν διὰ νὰ καλύψῃ τὴν περίοδον ἀφ' ἧς τὸ τέκνον ἐγκαταλείπει τὴν οἰκογένειαν αὐτοῦ μέχρι τῆς ἐποχῆς καθ' ἣν τοῦτο γίνεται πολίτης· τὴν περίοδον δὲ ταύτην χωρίζει εἰς δύο μέρη: ἀπὸ τοῦ ἑβδόμου μέχρι τοῦ δεκάτου τετάρτου, καὶ ἀπὸ τοῦ δεκάτου τετάρτου μέχρι τοῦ εἰκοστοῦ πρώτου. Ὁ φιλόσοφος θέτει τρία οὐσιώδη ἐρωτήματα⁵ ἐν σχέσει πρὸς τὸ πρόβλημα τῆς παιδείας:

I. Πρέπει νὰ δημιουργηθοῦν κανόνες ρυθμίζοντες τὰ τῶν παιδῶν;

II. Πρέπει ἡ περὶ τῶν παιδῶν μέριμνα ν' ἀνατίθεται εἰς τὴν πολιτείαν ἢ εἰς ἰδιωτικὴν πρωτοβουλίαν;

III. Πῶς πρέπει νὰ ὁργανωθῇ ἡ παιδεία;

1. πάντα γὰρ στέργομεν τὰ πρῶτα μᾶλλον, Ἀριστ. Πολιτ. 1336b 33· ὁ Πλάτων φρονεῖ τὰ αὐτά, Ρητορ. 378 E.

2. Πρβλ. Πλάτ. Πολ. 466 E κ.έ.

3. Σημειωτέον, πρὸς τούτοις, ὅτι ὁ Ἀ. ἔχει τὴν γνώμην (Πολιτ. 1300a 4 - 6) ὅτι ἡ ὑπαρξὶς παιδονόμων εἶναι χαρακτηριστικὸν ἀριστοκρατικῆς, οὐχὶ δημοκρατικῆς πολιτείας· περαιτέρω, ἐν τούτοις, λέγει (1322b 37 - 1323a 4) ὅτι εἶναι χαρακτηριστικὸν τῆς εὐνομουμένης πολιτείας.

4. Ὁ ὄρος χρησιμοποιοῖται πάλιν ἐν περιορισμένῃ ἐννοίᾳ, ἐν ἀντιστοιχίᾳ πρὸς τὴν σύγχρονον ἐρμηνείαν τῆς λέξεως.

5. εἰ ποιητέον τάξιν τινὰ περὶ τοὺς παῖδας, ἔπειτα πότερον συμφέρει κοινῇ ποιεῖσθαι τὴν ἐπιμέλειαν αὐτῶν ἢ κατ' ἴδιον τρόπον (ὃ γίγνεται καὶ νῦν ἐν ταῖς πλείσταις τῶν πόλεων), τρίτον δὲ ποίαν τινὰ δεῖ ταύτην εἶναι, Πολιτ. 1337a 3 - 7.

Ἐχομεν ἤδη παρακολουθήσει ἀνωτέρω τὰς ἀπαντήσεις τοῦ Ἀριστοτέλους εἰς τὰ δύο πρῶτα ἐρωτήματα. Εἰς τὸ πρῶτον ἀποκρίνεται ὅτι πρέπει νὰ ρυθμισθῇ ἡ παιδεία διὰ νόμου· εἰς τὸ δεύτερον, ὅτι ἡ παιδεία πρέπει νὰ εἶναι μία καὶ ἡ αὐτὴ δι' ὅλους, ἀντικείμενον κοινῆς καὶ οὐχὶ ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας¹. Ἡ ἀπάντησις εἰς τὸ τρίτον ἐρώτημα θὰ δοθῇ περαιτέρω.

Ὁ Ἀριστοτέλης σαφῶς μαρτυρεῖ² ὅτι ἡ κοινὴ παιδεία — μία καὶ ἡ αὐτὴ δι' ὅλους — εἶναι κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτοῦ ἡ ἐπιθυμητὴ ἀλλ' οὐχὶ ἡ ὑφισταμένη κατάστασις εἰς ὅλας σχεδὸν τὰς ἑλληνικὰς πόλεις, ἔξαιρέσει τῆς Σπάρτης³. Κατ' ἐκείνον τὸν χρόνον ὁ γονεὺς ἐρρύθμιζε τὴν παιδείαν τῶν τέκνων του κατὰ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ διάθεσιν· ἐνδεχομένως τὰ ἔστελλε εἰς σχολεῖον τῆς ἐκλογῆς του, πιθανῶς δ' εἰς ἓν ἐξ ἐκείνων τὰ ὁποῖα ἤνοιγον καθημερινῶς τὰς πύλας των ἐν Ἀθήναις ἄνευ ἐλέγχου τινὸς τῆς πολιτείας⁴. Ἴδου διατὶ ὁ Ἀριστοτέλης τονίζει τὴν ἀνάγκην μεταρρυθμίσεως, ἐρειδομένης εἰς τὴν εἰσαγωγὴν ρυθμιστικῶν νόμων.

Ὡς ἔχει ἤδη ἀναπτυχθῆ⁵, ὅταν ὁ φιλόσοφος δεικνύη τὴν ἀνάγκην τῆς ὑπάρξεως κοινῆς καὶ οὐχὶ κατ' ἰδίαν παιδείας, δὲν ἐννοεῖ ὅτι ἡ κατ' οἶκον παιδεία πρέπει ν' ἀντικατασταθῇ ὑπὸ τῆς ὑπὸ τοῦ σχολείου προσφερομένης. Τοιαύτη μεταρρύθμισις θὰ ἦτο πράγματι ἄνευ ἀντικειμένου, ἐφ' ὅσον ἡ ἀποστολὴ τῶν παίδων εἰς τὰ σχολεῖα ἴσχυε ἀνεκαθεν. Τότε ποία εἶναι ἡ σημασία τῶν λόγων αὐτοῦ; Μήπως ὅτι πρέπει νὰ ἀφαιρεθῇ ἐκ τῶν γονέων τὸ δικαίωμα τῆς ἐλευθέρως ἐκλογῆς τοῦ σχολείου, εἰς τὸ ὁποῖον θὰ στέλλουν τὰ τέκνα των ἢ ὅτι, ἀπλῶς, θὰ ἔδει νὰ ἐπιβληθῇ μία ὠρισμένη μορφή παιδείας;

Ἐχομεν ἴδει⁶ ὅτι ἡ παιδεία πρέπει νὰ ρυθμίζεται καθ' ἕκαστον, δηλαδὴ κατὰ τρόπον ἀρμόζοντα εἰς τὴν ἀτομικότητα ἐκάστου παιδός·

1. ὅτι μὲν οὖν νομοθετητέον περὶ παιδείας καὶ ταύτην κοινὴν ποιητέον, φανερόν, αὐτόθι 1337a 33 - 34, καὶ ...φανερόν ὅτι καὶ τὴν παιδείαν μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἀναγκαῖον εἶναι πάντων, καὶ ταύτης τὴν ἐπιμέλειαν εἶναι κοινὴν καὶ μὴ κατ' ἰδίαν..., αὐτόθι 1337a 23 - 25· πρβλ. ἐπίσης αὐτόθι 1264b 35 - 36 καὶ Ἡθ. Νικ. 1180a 29 - 30.

2. Πολιτ. 1337a 5 - 14.

3. Αὐτόθι 1337a 31 - 32.

4. Πρβλ. P. Girard, L'Éducation Athénienne au Ve et IVe siècle avant J.C., Paris 1889, σσ. 24 καὶ 28.

5. Ἐν κεφ. Γ'.

6. Ἡθ. Νικ. 1180b 8.

τὴν δ' ἀτομικὴν ταύτην προσαρμογὴν, οὐδεὶς ἀμφισβητεῖ, μόνον οἱ γονεῖς δύνανται νὰ ἐπιτύχουν. Ἐὰν δὲ οἱ γονεῖς ἐστεροῦντο τοῦ δικαιώματος τῆς ἐλευθέρως ἐπιλογῆς σχολείων καὶ παιδαγωγῶν, θὰ καθίσταντο ἀνίκανοι πρὸς δημιουργίαν μεταξὺ τῆς παιδείας, αὐτῆς καθ' ἑαυτήν, ἀφ' ἑνός, καὶ τοῦ χαρακτῆρος τοῦ παιδὸς ἀφ' ἑτέρου, τῆς σχέσεως ἐκείνης, τὴν ὁποίαν οὗτοι, ὡς γονεῖς, κεκτημένοι ἀνωτέραν φυσικὴν πρὸς τοῦτο ἰκανότητα, δύνανται νὰ ἀναπτύξουν ἐπιτυχῶς. Πρέπει λοιπὸν μᾶλλον νὰ ἀποκλείσωμεν τὴν ἐρμηνείαν τῆς ἀφαιρέσεως ἐκ τῶν γονέων τῆς ἐλευθέρως ἐπιλογῆς τῶν μέσων παιδείας.

Ὡς πρὸς τὴν δευτέραν ὑπόθεσιν, ἐὰν δηλαδὴ ἡ μεταρρυθμίσις θὰ ἔδει νὰ ἐρμηνευθῆ ὡς ἐπιβάλλουσα ὑποχρεωτικὴν ἐκπαίδευσιν, θὰ ἠδυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν ὅτι τοῦτο θὰ ἦτο ἐνδεχομένως ἐν ἑκ τῶν ἐμμέσων ἀποτελεσμάτων τῆς μεταρρυθμίσεως ταύτης. Ὅπως δὲ ποτε, δὲν φαίνεται πιθανὸν ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἐσκέφθη τὴν εἰσαγωγὴν νόμου ὁρίζοντος τὴν ἐκπαίδευσιν ὡς ὑποχρεωτικὴν. Τοιοῦτος νόμος θὰ ἐσκόπει βεβαίως εἰς τὸν περιορισμὸν τοῦ ἀναλφαβητισμοῦ, αἱ δὲ πληροφορίες τὰς ὁποίας κατέχομεν¹ δὲν ἐπιτρέπουν εἰς ἡμᾶς νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ἡ Ἀττικὴ ἀντεμετώπιζε πρόβλημα ἀναλφαβητισμοῦ κατὰ τὸν πέμπτον ἢ τέταρτον αἰῶνα π.Χ.²

Κατὰ συνέπειαν, τείνομεν μᾶλλον νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὁ φιλόσοφος πειρᾶται, διὰ τῆς εἰσαγωγῆς τῆς μεταρρυθμίσεως ταύτης, νὰ διορθώσῃ τὴν κακὴν ὁργάνωσιν τῆς παιδείας. Εὐνοῶν τὴν κοινὴν παιδείαν δὲν προσπαθεῖ οὔτε νὰ μιμηθῆ τὸ ἐκπαιδευτικὸν σύστημα τῶν Σπαρτιατῶν, ἀλλ' οὔτε νὰ ἐπαναλάβῃ ὅ,τι ὁ Πλάτων πρεσβεύει ἐν τῇ Πολιτείᾳ. Διὰ τῆς μεταρρυθμίσεως ταύτης πειρᾶται μᾶλλον νὰ εἰσαγάγῃ ἐν τῷ συστημᾷ ἐκπαιδεύσεως ὁμοιόμορφον δι' ὅλους τοὺς μέλλοντας πολίτας, διὰ προλήψεως οἷωνδὴ ποτε αὐθαιρέτων μέτρων προερχομένων παρὰ τῶν γονέων· κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ἡ πολιτεία πρέπει νὰ ἀσκῆ ἔλεγχον ἐπὶ τῶν ἀφορώντων εἰς τὴν παιδείαν, ἀποτρέπουσα οὕτως οἰουσδήποτε ἀμφιβόλους νεωτερισμούς, οἱ ὅποιοι θὰ ἠδύναντο ν' ἀποδειχθοῦν βλαπτικοὶ δι' ἑαυτήν.

1. Ἡ παροιμιακὴ φράσις *μήτε γράμματα μήτε νεῖν ἐπίστωνται* (Πλάτ. Νόμ. 689 D) εἶναι χαρακτηριστικὴ. Ἀκόμη καὶ οἱ χαρακτῆρες οἱ παρουσιαζόμενοι ὑπὸ τοῦ Ἀριστοφάνους εἶναι πολλάκις ἀγροίκων ἀλλ' οὐχὶ ἀγραμμάτων ἀνθρώπων.

2. Τοῦναντίον, ὁ Ἀ. ἐμφανίζεται ὡς θλιβόμενος ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἐγνώριζον πολλά, ἀλλ' ἐποίουν κακὴν χρῆσιν τῶν γνώσεών των· πρβλ. Πλουτάρχ. Συμποσιακὰ Προβλήματα 734d: ...καὶ μαρτυρῶν αὐτῷ τῷ Ἀριστοτέλει λέγοντι τὴν πολυμάθειαν πολλὰς ἀποριῶν ἀρχὰς ποιεῖν.

Ὡς πρὸς τὸ τρίτον ἐρώτημα¹, ὁ φιλόσοφος ἀποκλείει ἐντελῶς τὴν χρησιμοθηρίαν² καὶ τὸν ἐπαγγελματισμόν. Ὁ νεανίας ὀφείλει νὰ ἀσκηθῆ εἰς τὴν γυμναστικὴν καὶ τὴν μελέτην τῆς μουσικῆς, τὸ σχέδιον καὶ τὰ γράμματα· δὲν πρέπει ὅμως νὰ γίνῃ οὔτε ἀθλητής, οὔτε μουσικός, οὔτε σχεδιαστής, οὔτε γραμματικός. Ὁ μαθητής θὰ ἔδει μᾶλλον νὰ γευθῆ τῶν σπουδῶν αὐτοῦ, νὰ μὴ μάθῃ πῶς νὰ ἐκτελεθῆ. Ὁ Ἀριστοτέλης ὑποστηρίζει τὴν θέσιν ταύτην διὰ τοῦ παραδείγματος τῆς μουσικῆς³. Τὸ συμπέρασμα δ' αὐτοῦ εἶναι ὅτι ὁ μαθητής δὲν πρέπει νὰ ἀσκῆται εἰς τὸ εἶδος ἐκεῖνο τῆς μουσικῆς τὸ ἀνήκον εἰς τοὺς ἐπαγγελματικούς μουσικούς ἀγῶνας. Ὁ μαθητής πρέπει μόνον νὰ καθίσταται ἱκανὸς νὰ αἰσθάνεται τέρπιν ἐκ τῶν εὐγενῶν μελωδιῶν καὶ ρυθμῶν καὶ οὐδέποτε νὰ ἀσχολῆται μὲ τὸ εἶδος ἐκεῖνο τῆς μουσικῆς τὸ ἀρμόζον εἰς δούλους ἢ καὶ ζῶα⁴.

Ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι ὁ εἰσηγητής τῆς ἐλευθερίας⁵ παιδείσεως. Ὁ ἀπώτερος σκοπὸς αὐτοῦ εἶναι ἡ ἀνάπτυξις τοῦ λογικοῦ εἰς τοὺς νέους πολίτας. Διὰ τῆς εἰσαγωγῆς κανόνων ρυθμιζόντων τὴν τεκνοποιίαν, προσεπάθησεν ὁ φιλόσοφος νὰ θέσῃ ὑπὸ τινὰ ἔλεγχον τὴν φύσιν, τὴν πρώτην τῶν πηγῶν τῆς παιδείας. Διὰ τῆς ὑποδείξεως πάντων τῶν ἀπαραιτήτων μέτρων διὰ τὴν περίοδον τῆς τροφῆς, προέβλεψεν οὗτος τὴν ἀξίαν τῆς δευτέρας πηγῆς τῆς παιδείας, τοῦ ἔθους. Διὰ τοῦ ἔθους ὁ παῖς θὰ καταστῆ ἱκανὸς πρὸς ἀπόκτησιν ἠθικῶν ἀξιῶν⁶. Ὅπως δὲ ὅμως ἡ ἀρετὴ θὰ ἀποκτηθῆ τῇ συνεργίᾳ ὁμοῦ καὶ τῶν τριῶν ἐπιδράσεων. Περὶ τῆς φύσεως ἔχει ἤδη γίνει λόγος· ἡ ἐπίδρασις ταύτης συνίσταται εἰς τὸ νὰ καθιστᾷ τὸ ἄτομον δεκτικόν. Ὡμιλήσαμεν δὲ καὶ περὶ τοῦ ἔθους· ἡ ἐπίδρασις τούτου ἀναπτύσσει τὸ παιδίον καὶ τὸ καθιστᾷ ἐπιδεκτικόν. Ἐπιδεκτικὸν ὅμως τίνοσ; Ἀπλῶς, τῆς τελευταίας ἐπιδράσεως, τῆς πηγαζούσης ἐκ τῆς τρίτης πηγῆς τῆς παιδείας, τῆς διδαχῆς⁷.

Ἡ ὀρθὴ διευθέτησις τοῦ ζητήματος τῆς διδαχῆς εἶναι τὸ ἀντι-

1. Ἴδε ἀνωτέρω ...τρίτον δὲ ποίαν νὰ δεῖ ταύτην εἶναι, Πολιτ. 1337a 6 - 7.

2. Πολιτ. 1337a 39 - b5.

3. Αὐτόθι 1341a 5 - 21, 40 - b6.

4. Αὐτόθι 1341a 9 - 17.

5. Ἐνθυμητέον ὅτι ὁ ὄρος ἀνεφέρετο ἐν ἀρχῇ εἰς τὴν παιδείαν τῶν ἐλευθέρων κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν τῶν δούλων. Ἀλλ' ἡ κατάργησις τῆς δουλείας δὲν κατέστρεψε τὸ νόημα τῆς λέξεως ἐλευθερία.

6. Ἡθ. Νικ. 1103a 23 - 26.

7. Αὐτόθι 1179b 20 - 21.

κείμενον τοῦ τρίτου ἐρωτήματος¹ τοῦ Ἀριστοτέλους, ἐν αὐτῷ δ' εὗρηται καὶ ἡ οὐσία τοῦ ὅλου προβλήματος τῆς παιδείας. Ἀπαντῶν εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο ὁ Ἀριστοτέλης ὑποδεικνύει ἐν μετερορυθμισμένον πρόγραμμα ἐκπαιδείσεως πρὸς χρῆσιν τῶν γονέων καὶ τῶν διδασκάλων. Εἶναι ἐλευθέριον ἀλλ' ἐλεγχόμενον ὑπὸ τῆς πολιτείας τὸ ὅλον πρόγραμμα στηρίζεται ἐπὶ νομοθεσίας. Ἐν αὐτῷ εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναζητήσωμεν τὴν ἱστορικὴν συνέχειαν καὶ τὰ ἴχνη τῆς παλαιᾶς Ἀθηναϊκῆς παραδόσεως.

Ε' Τὰ μαθήματα τῆς ἐγκυκλίου παιδείσεως.

Ὁ Ἀριστοτέλης ὑπόσχεται νὰ ἐξετάσῃ τέσσαρα θέματα πρὸς εἰσαγωγὴν εἰς τὸ πρόγραμμα ἐκπαιδείσεως: γράμματα καὶ γυμναστικὴν καὶ μουσικὴν καὶ τέταρτον... γραφικὴν². Ἐκ τούτων ἐξετάζει τὴν γυμναστικὴν καὶ τὴν μουσικὴν³, σχεδὸν δ' οὐδὲν λέγει περὶ τῶν λοιπῶν⁴.

Κατὰ σειρὰν προτεραιότητος, προηγεῖται ἡ γυμναστικὴ. Ὁ Ἀριστοτέλης ἔχει ἤδη δηλώσει ὅτι τὸ ἔθος προηγεῖται τοῦ λόγου⁵. ἐξετάζων δὲ τὸ πρόβλημα τῆς διδακτέας ὕλης, ἐπαναλαμβάνει ὅτι ἐπειδὴ ἀκριβῶς τὸ παιδίον δέχεται ἐν ἀρχῇ μὲν τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἐθισμού

1. Ἴδε ἀνωτέρω, ἐν τῷ παρόντι κεφ.

2. Πολιτ. 1337b 24 - 25. Ἡ ἔλλειψις περισσοτέρων πληροφοριῶν περὶ τῶν γραμμάτων καὶ τῆς γραφικῆς δημιουργεῖ δυσχερείας ὡς πρὸς τὴν ἐρμηνείαν τῶν ὄρων αὐτῶν· εἴθισται νὰ μεταφράζονται τὰ μὲν ὡς « ἀνάγνωσις καὶ γραφή », ἡ δὲ ὡς σχέδιον. Καίτοι δὲν τὸ ἀποδεικνύομεν, ὑποπτεύομεν ὅτι περισσότερα τῶν ἀνωτέρω θεμάτων ὑποδηλοῦνται διὰ τῶν δύο ὄρων· τοῦλάχιστον ἡ ποίησις (πρβλ. Πλάτ. Νόμ. 810 A - 811 B), καὶ στοιχειώδη μαθηματικά θὰ ἠδύναντο νὰ συνοψίζονται εἰς τὸν ὄρον γράμματα, ἐνῶ ἡ ζωγραφικὴ δύναται εὐκόλως νὰ προστεθῇ εἰς τὴν ἐρμηνείαν τοῦ ὄρου γραφικὴ.

3. Ὁ Ἀ. δὲν ἐξαντλεῖ τὰ περὶ μουσικῆς. Οὐδὲν λέγει λ.χ. περὶ τῆς παιδευτικῆς ἀξίας τοῦ ρυθμοῦ καὶ τοῦ μέλους ἢ περὶ τῶν ἐν χρήσει ρυθμῶν, καίτοι τοῦτο θὰ ἀνεμένετο (Πολιτ. 1341b 24 κ.έ.).

4. Λέγει μόνον ὅτι τὰς θεωρεῖ χρησίμους πρὸς τὸν βίον... καὶ πολυχρήστους· προσθέτει δὲ περὶ τῆς γραφικῆς ὅτι δὲν θεωρεῖται ὑπὸ πολλῶν ὡς ἀναγκαῖον μάθημα (Πολιτ. 1337b 25)· πράγματι βλέπομεν ὅτι ὁ Ἀθηναῖος ξένος τῶν Πλατωνικῶν Νόμων δὲν δεικνύει ἐνδιαφέρον πρὸς τὴν μελέτην τῆς ζωγραφικῆς (796 B).

5. Ἡθ. Νικ. 1179b 20 - 21 καὶ 1103a 14 - 15· ὁμοίως ἐν Πολιτ. 1332a 39 - 40.

καὶ εἶτα τὴν ἐπίδρασιν τῆς λογικῆς, διὰ τοῦτο καὶ ἡ ἄσκησις τοῦ σώματος πρέπει νὰ προηγήται τῆς παιδεύσεως τοῦ νοῦ· ἐπομένως πρέπει νὰ παραδίδονται τὰ τέκνα πρῶτον εἰς τοὺς παιδοτρίβας¹.

Ὁ Ἀριστοτέλης φρονεῖ² ὅτι ἀρίστη μέθοδος κατὰ τὴν ἐφαρμογὴν τῆς γυμναστικῆς εἶναι ἡ ἐλαφρὰ ἄσκησις τῶν παίδων μέχρι τῆς ἡλικίας τῆς ἡβης καὶ ἡ ἀποφυγὴ βαρείας σωματικῆς κοπώσεως διὰ τὸν φόβον τῆς προξενήσεως σωματικῆς βλάβης³· εἶτα ἡ διακοπὴ τῶν γυμναστικῶν ἀσκήσεων κατὰ τὴν εἴσοδον τοῦ παιδὸς εἰς τὴν ἡβην καὶ ἡ ἀφοσίωσις τούτου εἰς τὰς σπουδὰς. Μετὰ πάροδον τριῶν ἐτῶν ὁ νέος πρέπει νὰ εἰσέλθῃ εἰς νέαν περιόδον ἐντατικῆς σωματικῆς ἀσκήσεως καὶ αὐστηρᾶς διαίτης. Διακρίνομεν λοιπὸν ἐνταῦθα τὴν πρώτην μεταρρυθμιστικὴν προσπάθειαν τοῦ φιλοσόφου, διὰ τῆς εἰσαγωγῆς δῆλον ὅτι τῆς τριετοῦς διακοπῆς τῆς γυμναστικῆς· παρατηροῦμεν ἄρα σύμπτωσιν τῆς διακοπῆς ταύτης πρὸς τὴν κρίσιμον περίοδον, κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ὁποίας τὸ σῶμα ὑφίσταται τὴν σημαντικωτέραν διαμόρφωσιν⁴. Πρέπει δηλαδὴ γὰρ ἐπιτραπῆ εἰς τὸ σῶμα μία περίοδος ἀναπαύσεως καὶ φυσιολογικῆς χαλαρώσεως· ὅταν δ' ἡ περίοδος αὕτη τερματισθῆ, μία αὐστηροτέρα σειρά ἀσκήσεων θὰ προκαλέσῃ τὴν ἀναπροσαρμογὴν τοῦ σώματος.

Ἐπάρχει, ἐν τούτοις, ἐν σημεῖον μείζονος ἐνδιαφέροντος εἰς τὴν προτεινομένην ὑπὸ τοῦ φιλοσόφου μεταρρύθμισιν, τὴν ἀφορῶσαν εἰς τὴν γυμναστικὴν. Ἐχει παρατηρήσει οὗτος ὅτι εἰς ὠρισμένας πολιτείας ἡ σωματικὴ ἀγωγή σκοπεῖ μᾶλλον εἰς τὴν δημιουργίαν κατ' ἐπάγγελμα ἀθλητῶν καὶ οὐχὶ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς δυνάμεως καὶ τῆς ὑγείας, τὸ πραγματικὸν δηλαδὴ ἀντικείμενον τῆς γυμναστικῆς⁵. Οὕτως, ἐπικρίνει τὸ Σπαρτιατικὸν σύστημα, ἐπειδὴ ἀντικειμενικός του σκοπὸς εἶναι ἡ ἐκπαίδευσις πολεμιστῶν μελλόντων νὰ πολεμήσουν διὰ τὴν καθυπόταξιν ἄλλων πόλεων⁶· ἡ γυμναστικὴ εἶναι διὰ τούτους μέσον δημιουργίας τραχέων καὶ ὀρμητικῶν ἀνδρῶν, ἐχόντων θάρρος κακῆς ποιότη-

1. Πολιτ. 1338b 4 - 8.

2. Αὐτόθι 1338b 38 - a10.

3. Ὁ Ἀ. ἐπικαλεῖται τὸ παράδειγμα τῶν ἀθλητῶν τῆς Ὀλυμπίας· διότι ἐξ ἐκείνων ἐλάχιστοι ἐκέρδισαν ἔπαθλα καὶ κατὰ τὴν παιδικὴν καὶ κατὰ τὴν ἀνδρικήν ἡλικίαν, ἐπειδὴ ἡ σκληρότης, ἣτις εἶχε διακρίνει τὴν ἄσκησιν κατὰ τὴν παιδικὴν ἡλικίαν, ἐζημίωσε τὰς σωματικὰς ἰκανότητας· πρβλ. ἀντίθετον ἄποψιν τοῦ Πλάτωνος ἐν Πολ. 536 E.

4. Πολιτ. 1339a 7 - 8.

5. Πρβλ. Πλάτ. Πολ. 404 A.

6. Πολ. 1333b 12 - 14.

τος¹. Τὸ ἀληθές θάρρος συμπίπτει μὲ τὴν ἀγάπην τοῦ ἀγαθοῦ, ἀμφοτέρωθεν δὲ δημιουργοῦν τὸν ἀγαθὸν ἄνδρα. Οἱ Σπαρτιᾶται, ὑφιστάμενοι σκληρὰς ἀσκήσεις εἰς βάρος τῆς ἐλευθερίας παιδείας, κατέστησαν βάνουσοι, ἐνῶ δὲν ἀπεδείχθησαν οἱ ἄριστοι τῶν πολεμιστῶν, ὅσάκις συνεκρούσθησαν πρὸς ἄλλους στρατιώτας, ἄλλως ἡσκημένους, ἐὰν τοῦλάχιστον κρίνωμεν ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων. Οὕτως, ὁ Ἀριστοτέλης διαφωνεῖ ἐντόνως πρὸς ἀμφοτέρους τοὺς ἀντικειμενικοὺς σκοποὺς, δηλαδή τὸν ἐπαγγελματικὸν ἀθλητισμὸν καὶ τὸ βάνουσον θάρρος, καὶ προτείνει ὅπως κύριον ἀντικείμενον τῆς γυμναστικῆς θεωρηθῆ ἡ ἀνάπτυξις τῆς δυνάμεως δι' ἀσκήσεως μετρίας, ὥστε νὰ μὴ βλαβῆ ἡ ὑγεία, ἡ ἐξασφάλις καλῆς ὑγείας καὶ ἡ ἀσκήσις ἀληθοῦς θάρρους, χωρὶς νὰ παραβλέπεται ἡ αἰσθητικὴ τοῦ σώματος. Ἡ μεταρρυθμίσις αὕτη εἶναι μία προσπάθεια ἐπανόδου, ἐν λογικῷ μέτρῳ, εἰς τὴν πρώτην ἀγνόνητα τοῦ Ἀθηναϊκοῦ γυμνασίου. Σκοπὸς τῆς μεταρρυθμίσεως δὲν εἶναι ἡ ἀπόκτησις τεχνικῆς ἐπιτηδειότητος ἢ μονομεροῦς ὑπεροχῆς, ἀλλ' ἡ ἐδραίωσις τῆς εὐρείας ὑπεροχῆς τοῦ σπουδαίου, ὅστις θὰ εἶναι ὁ πολὺ-πλευρὸς καὶ ἴσως ἀνεπτυγμένος ὑγιῆς πολίτης.

Ἐν ἐκ τῶν σοβαρωτέρων λειτουργιῶν τῆς παιδείας εἶναι ἡ μεταβίβασις τοῦ πολιτισμοῦ ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάν. Ἡ μεταβίβασις αὕτη ἐγένετο κατ' ἀρχὴν μὲν διὰ τοῦ ἄσματος. Γνωρίζομεν, λ.χ., ὅτι οἱ νόμοι, πρὸ τῆς ἐποχῆς καθ' ἣν εὐρίσκομεν αὐτοὺς ἐν ἐπιγραφαῖς, ἤδοντο ὁ ρυθμὸς ἦτο τὸ μόνον μέσον δι' οὗ κατωρθοῦτο ἡ ἀπομνημόνευσις αὐτῶν². Οἱ Ἕλληνες ἐβάδισαν τὰ πρῶτα αὐτῶν βήματα πρὸς τὸν πολιτισμὸν διὰ τῆς μουσικῆς τῆς λύρας καὶ τοῦτο ἐξηγεῖ τὸν λόγον διὰ τὸν ὁποῖον ἡ μουσικὴ, δυνάμει τῆς σπουδαιότητος ταύτης ὡς φορέως διδασκαλίας, κατέλαβε τόσον ἐξέχουσαν θέσιν εἰς τὴν διάρθρωσιν τῆς παιδείας. Ὁ Ἀριστοτέλης, μὴ περιπίπτων, ὡς ὁ Πλάτων³, εἰς ὑπερβολάς, ἀποδίδει εἰς τὴν μουσικὴν μεγάλην ἠθικὴν δύναμιν πιστεύει ὅτι ἡ μουσικὴ ἐνισχύει τὴν ψυχὴν καὶ διαθέτει ταύτην πρὸς τὴν ἀρετὴν, καθὼς ἡ γυμναστικὴ ἀναπτύσσει τὸ ἀνθρώπινον σῶμα⁴. Ὅθεν τὸ μάθημα τῆς μουσικῆς, ὡς μέρος τοῦ προγράμματος

1. Ἡθ. Νικ. 1116 b 24, ὅπου ὁ Ἀ. διακρίνει τὸ ἀληθές ἀπὸ τὸ ψευδές θάρρος· πρβλ. ἐπίσης Πλατ. Πολ. 430 B.

2. Ἀριστ. Προβλ. 919b 38 - 920a 2.

3. Πολ. 424.

4. Ἀριστ. Πολιτ. 1339a 22 - 23 καὶ 1340a 6 - 12.

ἐκπαιδεύσεως, εἶναι λίαν σημαντικὸν καὶ ὁ Ἄριστοτέλης τὸ ἐξετάζει μετ' ἐπιστάσεως.

Ὁ λόγος διὰ τὸν ὁποῖον ἡ μουσικὴ ἐγένετο δεκτὴ ὡς ἐν μάθημα τῶν πρώτων προγραμμάτων ἐκπαιδεύσεως εἶναι ὅτι παρέχει εἰς τοὺς πολίτας ἐν μέσον χρησιμοποίησεως τῆς σχολῆς αὐτῶν εὐγενῶς¹. Ὁ Ἄριστοτέλης ὑποβάλλει τρία ἐρωτήματα, ἐν σχέσει πρὸς τὸ πρόβλημα τῆς ἠθικῆς της ἀξίας, διὰ νὰ δυνηθῇ νὰ τονίσῃ τοὺς λόγους διὰ τοὺς ὁποίους πρέπει νὰ μανθάνουν οἱ μαθηταὶ μουσικὴν πότερον

1. παιδιᾶς ἔνεκα καὶ ἀναπαύσεως... ;

2. πρὸς ἀρετὴν τι τείνειν... ;

3. πρὸς διαγωγὴν συμβάλλεται καὶ πρὸς φρόνησιν... ;²

Ἡ ἀπάντησις εἰς τὸ πρῶτον ἐρώτημα δίδεται ὑπὸ τοῦ φιλοσόφου εὐχερῶς καὶ μετὰ σαφηνείας: ὅτι μὲν οὖν δεῖ τοὺς νέους μὴ παιδιᾶς ἔνεκα παιδεύειν, οὐκ ἄδηλον· οὐ γὰρ παίζουσι μανθάνοντες· μετὰ λύπης γὰρ ἢ μάθησις³. Ἀπάντησιν εἰς τὸ δεύτερον ἐρώτημα θὰ δώσῃ περαιτέρω. Ὡς πρὸς τὸ τρίτον ἐρώτημα, ὁ φιλόσοφος θεωρεῖ ὅτι ἀφοῦ ἡ πνευματικὴ καλλιέργεια εἶναι τὸ τέλος, θὰ ἦτο ἀσύνητον νὰ προσπαθήσῃ τις νὰ εἰσαγάγῃ τοὺς ἀτελεῖς τὴν ἡλικίαν εἰς τὴν πληρότητα τοῦ τέλους τούτου⁴. Ὁ Ἄριστοτέλης ἀναγνωρίζει ὅτι ἡ μουσικὴ δύναται νὰ παραγάγῃ καὶ τὰ τρία παιδείαν, τέρψιν καὶ πνευματικὴν καλλιέργειαν⁵. Ἐν τούτοις, ἡ χοῆσις τῆς μουσικῆς ὡς πηγῆς τέρψεως πρέπει, ἀναμφιβόλως, νὰ θεωρηθῇ ὡς ὑποδεεστέρα καὶ συμπτωματικὴ ἢ μεγάλη της ἀξία, κατὰ τὸν Ἄριστοτέλη, εὐρίσκεται ἐν τῇ δυνάμει αὐτῆς νὰ ἐπιδρῶ ἐπὶ τοῦ χαρακτῆρος τοῦ μέλλοντος πολίτου⁶. Ἀκόμη καὶ εἰς τὴν ἀπλουσιτάτην μελωδίαν ὑπάρχει μίμησις τις χαρακτῆρος· δυνάμεθα δὲ νὰ διαπιστώσωμεν τοῦτο, εἰάν ἐξετάσωμεν τὸ ἀποτέλεσμα τῆς μουσικῆς

1. Αὐτόθι 1337b 29 κ.έ.· τὸ πρόβλημα εἰάν ἡ μουσικὴ πρέπει νὰ περιλαμβάνεται εἰς τὰ ἐγκύκλια μαθήματα ἔχει ἀπασχολήσει πολλοὺς· πρβλ. Πλάτ. Πολ. 410 B κ.έ. καὶ Ἀθην. Δειπν. 626 F κ.έ. ὡς παραδείγματα.

2. Πολιτ. 1339a 16-26.

3. Αὐτόθι 1339a 26-29· δύναται τις εὐκόλως νὰ φαντασθῇ τὴν μεγάλην βελτίωσιν ἣτις θὰ ἐσημειώνετο εἰς τὴν σύγχρονόν μας παιδείαν εἰάν τὸ χωρίον τοῦτο τοῦ Ἄ. ἐλαμβάνετο σοβαρῶς ὑπ' ὄψιν ὑπ' ἐκείνων εἰς τὰς χεῖρας τῶν ὁποίων εἶναι ἐμπειπιστευμένη ἡ παιδεία.

4. ἀλλὰ μὴν οὐδὲ διαγωγὴν γε παισὶν ἀρμόττει καὶ ταῖς ἡλικίαις ἀποδιδόναι ταῖς τοιαύταις (οὐθενὶ γὰρ ἀτελεῖ προσήκει τέλος), αὐτόθι 1339a 29-31.

5. Αὐτόθι 1339a 13-15.

6. Αὐτόθι 1340a 5-8.

ἐπὶ τοῦ ἀκροατοῦ. Μελωδία τις δύναται νὰ προκαλέσῃ ἀθυμίαν (λ.χ. ἡ μιξολυδική), ἢ μετριοπαθῆ ἤρεμον διάθεσιν (λ.χ. ἡ δωρική), ἢ ἐνθουσιασμόν (λ.χ. ἡ φρυγική)¹. Ἀλλὰ καὶ οἱ ρυθμοὶ θὰ ἐπιδράσουν ὁμοίως ἐπὶ τῆς ψυχῆς τοῦ ἀκροατοῦ².

Τὸ συμπέρασμα τοῦ Ἀριστοτέλους εἶναι ὅτι ἀφοῦ τὸ κατάλληλον εἶδος μουσικῆς ἔχει τὴν δύναμιν νὰ προκαλῆ τὸν ὀρθὸν σχηματισμὸν χαρακτήρων, θὰ ἔδει ἄνευ δισταγμοῦ τινος νὰ εἰσαχθῆ εἰς τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν νέων³. Ἐφ' ὅσον δὲ γνωρίζομεν ὅτι εἶναι πιθανώτερον νὰ δεχθῶσιν οἱ νέοι τὰ ἡδυσμένα ἀντικείμενα, καὶ ἐφ' ὅσον ἡ μουσικὴ περιέχει πράγματι τὸ στοιχεῖον τῆς τέρψεως, εὐλόγως θὰ δεχθῶμεν τὴν μουσικὴν ὡς ἐν θέμα μεγάλῃς παιδευτικῆς σημασίας. Ἡ ἁρμονία, λέγει ὁ φιλόσοφος, ἢ θεότης τῆς μουσικῆς, ὀρθῶς ταυτίζεται πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην ψυχὴν⁴.

Ἄλλ' ἐγείρεται ἐν σπουδαῖον ἐρώτημα : πρέπει νὰ μανθάνουν οἱ νέοι μαθηταὶ νὰ τραγουδοῦν ἢ νὰ ἐκτελοῦν οἱ ἴδιοι μουσικὴν ; Ὁ Ἀριστοτέλης ἀπαντᾷ ὅτι, παρὰ τὰς πεποιθήσεις τῶν Σπαρτιατῶν, οὐδεὶς δύναται νὰ κρίνῃ ὀρθῶς μίαν ἐκτέλεσιν, εἰὰν δὲν δύναται ὁ ἴδιος νὰ ἐκτελῆ ὅθεν ἢ ἀπάντησίς του εἶναι καταφατικὴ, ἀλλὰ μετὰ τῆς ἐξῆς ἐπιφυλάξεως : ὅτι ὁ μαθητὴς δὲν θὰ ἐγγίσῃ τὸ ὄριον τοῦ ἐπαγγελματισμοῦ κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῆς μουσικῆς.

1. Αὐτόθι 1340b 1 - 5· πρβλ. Πλατ. Πολ. 398 E κ.έ. Σημειώνομεν ἐνιαῦθα τὴν ἀντιστοιχίαν τῶν ἀρχαίων ἤχων πρὸς τοὺς ὀκτὼ ἤχους τῆς ἐκκλησιαστικῆς μας μουσικῆς (α' (δῶριος), β' (λύδιος), γ' (φρύγιος), δ' (μιξολύδιος ἢ μιλήτιος), πλαγ. α' (ὑποδῶριος), πλαγ. β' (ὑπολύδιος), πλαγ. γ' (ὑποφρύγιος) καὶ πλαγ. δ' (ὑπομιξολύδιος ἢ ὑπομιλήτιος))· παρὰ τὴν ἀντιστοιχίαν ὀνομάτων ὑφίσταται καὶ ἀντιστοιχία εἰς τὰ ἐκ τοῦ ἀκούσματος τούτων δημιουργούμενα συναισθήματα· πρβλ. Νικοδήμου Ἀγιορείτου, Νέα Κλίμαξ, σσ. 162 - 163 καὶ L. T a r d o, L'antica melurgia bizantina, Grottaferrata 1938, σ. 152.

2. Ἀριστ. Πολιτ. 1340b 7 - 10· πρβλ. Πλάτ. Πολ. 399 E - 400. Ὁ B a r k e r, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 343, διατυπώνει τὸν ἀκόλουθον συλλογισμόν : « Ἐφ' ὅσον (1) ἡ μουσικὴ προκαλεῖ εὐχαρίστησιν, καὶ (2) ἡ ἀγαθότης συνίσταται εἰς τὸ αἰσθάνεσθαι τὴν εὐχαρίστησιν κατὰ τρόπον ὀρθόν (δηλαδὴ ἐν σχέσει πρὸς τὸ ὀρθὸν εἶδος πράξεων καὶ τὸ ὀρθὸν εἶδος χαρακτήρων), ἡ μουσικὴ τοῦ ὀρθοῦ χαρακτήρος δύναται νὰ προκαλέσῃ τὴν δημιουργίαν εὐχαριστήσεως, ἐπειδὴ δύναται νὰ συμβάλῃ εἰς τὴν δημιουργίαν ἐνός συναισθήματος εὐχαριστήσεως διὰ πράξεις καὶ χαρακτήρας τοῦ ὀρθοῦ εἶδους ».

3. Πολιτ. 1340b 10 - 13.

4. Πρβλ. W. J a e g e r, Aristotle (μετ. Robinson, London 1939), σσ. 42 - 44.

Τὸ τελικὸν πρόβλημα τὸ ὁποῖον δημιουργεῖται, ἐν συναρτήσει πρὸς τὰς ἀνωτέρω δύο παραγράφους, εἶναι τὸ ἀκόλουθον: ὁ Ἄριστοτέλης ἔχει ὑποστηρίξει ὅτι ἡ κατάλληλος μουσικὴ θὰ ἐπιδράσῃ εὐμενῶς εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ χαρακτῆρος τοῦ ἀνθρώπου καί, ἐν συνεχείᾳ προσέθεσεν ὅτι οἱ μαθηταὶ πρέπει νὰ διδαχθῶν νὰ ἐκτελοῦν μουσικὴν ὀφείλει, ἐπομένως, ὁ φιλόσοφος νὰ ἐξηγήσῃ ποίαν μουσικὴν θεωρεῖ κατάλληλον καὶ ὀρθὴν καὶ ποῖα εἶναι ἐκεῖνα τὰ μουσικὰ ὄργανα τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ χρησιμοποιηθῶν ὑπὸ τῶν μελλόντων πολιτῶν.

Ὁ Ἄριστοτέλης δὲν συζητεῖ ἐν λεπτομερείᾳ τὸ πρόβλημα τοῦτο παρέχει μόνον συμπεράσματα, τὰ ὁποῖα βασίζονται κυρίως ἐπὶ τῆς ἐρεῦνης τοῦ θέματος ἐκ μέρους μουσικῶν καὶ φιλοσόφων¹ τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ. Οὕτω, δέχεται τὸν χωρισμὸν τῶν μελωδιῶν εἰς μελωδίας ἐκφραστικὰς χαρακτῆρος, μελωδίας παρορμητικὰς εἰς ἐνέργειαν καὶ μελωδίας δημιουργικὰς ἐμπνεύσεως². Ἐκ τῶν τριῶν εἰδῶν τῆς μελωδίας, ὑποδεικνύει τὸ πρῶτον, τὰ ἠθικὰ μέλη, πρὸς χρησιμοποίησιν εἰς τὴν ἀγωγὴν³. Προβάλλει δὲ τὸ παράδειγμα τῆς δωρικῆς μελωδίας, θεωρουμένης ὡς στασιμωτάτης καὶ μάλιστα ἠθος ἐχούσης ἀνδρεῖον⁴, ἐνῶ θὰ ἐδέχετο εὐχαρίστως οἵανδήποτε ἄλλην μελωδίαν ἣτις θὰ ἐνεκρίνετο ὑπὸ τῶν φιλοσόφων τῶν ἐχόντων μουσικὴν κατάρτισιν⁵. Ὡς πρὸς τὰ μουσικὰ ὄργανα, ὁ Ἄριστοτέλης δὲν ὑποδεικνύει ποῖα θὰ ἔπρεπε νὰ χρησιμοποιοῦνται, ἀλλὰ ποῖα δὲν πρέπει νὰ χρησιμοποιοῦνται. Ὅθεν ἀποκλείει ἐντελῶς τὰ ἐπαγγελματικὰ ὄργανα⁶, ὡς λ.χ. τὴν κιθάραν, τὴν πηκτίδα, τὴν βάρβιτον⁷, καὶ ἄλλα ἔγχορδα⁸, προοριζόμενα μόνον διὰ νὰ προκαλοῦν τέρψιν καὶ ἀπαιτοῦντα δεξιότητα χειρῶν⁹. Ὡς ἄριστον ὅμως παράδειγμα μουσικοῦ ὄργάνου ἀκρῶς ἀκαταλλήλου ὡς παιδευτικοῦ μέσου προσφέ-

1. Περβλ. Πλάτ. Πολ. 398 D κ.έ.

2. Πολιτ. 1341b 33 - 35.

3. ἀλλὰ πρὸς μὲν τὴν παιδείαν ταῖς ἠθικωτάταις..., αὐτόθι 1342a 2 - 3.

4. Αὐτόθι 1342b 12 - 14.

5. Ὁ Ἄ. ἀπορρίπτει τὴν γνώμην τοῦ Πλάτωνος περὶ διατηρήσεως τοῦ φρυγικοῦ ὁμοῦ μετὰ τοῦ δωρικοῦ μέλους, ἐπειδὴ, ὡς νομίζει, τὸ φρυγικὸν προκαλεῖ ἔξαψιν καὶ πάθος, ὅπως ἀκριβῶς καὶ ὁ αὐλός, εἶναι δ' ἐμφανῆς ἡ ἔκπληξις τοῦ Ἄ. ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ἰδιαιτέρως ἐπειδὴ ὁ Πλάτων ἀπορρίπτει τὴν χρῆσιν τοῦ αὐλοῦ ὡς προκαλοῦντος ἀκριβῶς τὰ αὐτὰ συναισθήματα (Πλάτ. Πολ. 399 A καὶ Ἄριστ. Πολιτ. 1342a 32 - b2).

6. Πολιτ. 1341b 8 - 10.

7. Περβλ. Πινδάρου, Ἄποσπ. 125.

8. ...ἐπιτάγωνα καὶ τρίγωνα καὶ σαμβῦκαι..., Πολιτ. 1341a 41 - b1.

9. Περβλ. Πλάτ. Πολ. 399 C - D.

ρεται ὁ αὐλός. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ὁ αὐλός δὲν εἶναι μόνον ἐν ὄργανον τὸ ὁποῖον ἀντὶ νὰ ἐκφράζη ἡθὸς εἶναι, τοῦναντίον, ὀργιαστικόν· ἔχει καὶ ἄλλα μειονεκτήματα· ἀποκλείει δηλαδή τὴν χρῆσιν τῆς φωνῆς¹ ὡς παιδευτικοῦ μέσου καὶ παραμορφώνει τὸ πρόσωπον, ἀποβαῖνον οὕτως εἰς βάρος καὶ τῆς αἰσθητικῆς².

Ἡ ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους ἐξέτασις τοῦ τρίτου θέματος τοῦ προγράμματος ἐκπαιδεύσεως δεικνύει τὸ μέγεθος τῆς σπουδαιότητος τῆς μουσικῆς κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ φιλοσόφου. Πράγματι, πιστεύει οὗτος, ἄνευ δισταγμοῦ τινος, ὅτι ὁ χαρακτήρ τοῦ μέλλοντος πολίτου δύναται ἀληθῶς νὰ λάβῃ ὀρθὴν κατεύθυνσιν διὰ τῆς ἐπενεργείας τῆς ἡθικῆς μουσικῆς. Ἡ ἡδύτης ταύτης ἀποτελεῖ ἓνα λίαν εὐμενῆ παράγοντα διὰ τὴν ἐπίτευξιν τοῦ ἀντικειμενικοῦ τούτου σκοποῦ, καὶ ὁ παιδαγωγὸς ὀφείλει νὰ προσέξῃ πολὺ εἰς τὴν ὀρθὴν χρῆσιν αὐτῆς τῆς ἡδύτητος, εἰσάγων ἀδιστακτῶς τὴν μουσικὴν εἰς τὸ ἐκπαιδευτικὸν πρόγραμμα.

Εἰς τοῦτο τὸ σημεῖον κλείει ἡ συζήτησις ἐπὶ τοῦ προτεινομένου προγράμματος τῆς ἐγκυκλίου παιδεύσεως, μένει δ' εἰς ἡμᾶς ἐν συναίσθημα λύπης, ἀλλ' οὐχὶ ἀπογοητεύσεως· διότι ἔχομεν ἤδη κατανοήσει ἐκ τῆς ὅλης ἐξετάσεως τοῦ θέματος τῆς παιδείας τὰς βασικὰς πεποιθήσεις τοῦ φιλοσόφου ἐπὶ τοῦ προβλήματος καὶ εἴμεθα ἐπομένως εἰς θέσιν νὰ ἐκτιμήσωμεν ὀρθῶς τὴν θεωρίαν αὐτοῦ.

Ἐπιλεγόμενα.

Ἡπιότης εἶναι τὸ βασικὸν χαρακτηριστικὸν τῶν μεταρρυθμίσεων τὰς ὁποίας ὁ Ἀριστοτέλης προτείνει, ἐν τῇ προσπάθειά του ὅπως βελτιώσῃ τὴν παιδείαν τῆς ἐποχῆς του. Δυνάμεθα δὲ μετ' ἀσφαλείας νὰ εἴπωμεν ὅτι αἱ μεταρρυθμίσεις αὗται δὲν πρέπει νὰ ἐτάραξαν τοὺς Ἀθηναίους τοῦ τετάρτου αἰῶνος. Ὁ Ἀριστοτέλης κατώρθωσε νὰ διατηρήσῃ τὰς κλασσικὰς ἀρχὰς καὶ νὰ τηρήσῃ ἄθικτον τὴν παράδοσιν, χωρὶς νὰ προβῇ εἰς οἰανδήποτε πρόσθεσιν ἢ ἀφαίρεσιν. Αἱ μεταρρυθμίσεις του ἀντιτίθενται πρὸς πᾶσαν ἐπαγγελματικὴν τάσιν, ἧτις θὰ ἠδύνατο νὰ εὐρεθῇ ἐν τῇ παιδείᾳ, ἔνεκα τῆς παρακμῆς τῆς σημειωθεί-

1. Πολιτ. 1341a 24 - 25· τοῦτο δυνάμεθα νὰ χρησιμοποιήσωμεν ὡς ἐνδειξιν τοῦ ὅτι ἡ ποίησις περιλαμβάνετο εἰς τὰ γράμματα, ὡς ὁ ὄρος ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους (πρβλ. πρώτην ὑπόσημ. τοῦ παρόντος κεφ.). Πρὸς τούτοις, σημειωθήτω ὅτι ὁ Ἀλκιβιάδης, κατὰ Πλούταρχον ('Αλκ. 128), εἶχεν ἀπορρίψει διὰ τοὺς αὐτοὺς λόγους τὴν χρῆσιν τοῦ αὐλοῦ.

2. Πολιτ. 1341b 2 - 6.

σης κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ αἰῶνος τοῦ φιλοσόφου, καὶ ἐπιδιώκουν τὴν δημιουργίαν τῆς δυνατότητος μιᾶς πολιτικῆς ἀνορθώσεως δι' ἑνὸς ἀναδιωργανωμένου ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος. Διὰ τὴν ἐπιτύχην τὸν σκοπὸν τοῦτον δὲν ἐζήτησεν ὁ φιλόσοφος νέα πρότυπα· ἔκαμεν ἁπλῶς ἐν ἄλλμα δύο αἰῶνας ὀπίσω καὶ προσεπάθησε νὰ ἀναζωογονήσῃ τὴν Ἀθηναϊκὴν παιδείαν, προσαρμόζων αὐτὴν εἰς τὰς συνθήκας τοῦ τετάρτου αἰῶνος.

Ὁ Ἀριστοτέλης θέλει νὰ παιδεύσῃ τὸν μέλλοντα πολίτην. Ὡς πρὸς τὴν παιδείαν τῆς γυναικὸς οὐδὲν λέγει· ἀναγνωρίζει βεβαίως τὴν σπουδαιότητα τῆς θέσεώς της ἐν τῇ οἰκογενεῖα καὶ τῇ πολιτείᾳ¹, ἀλλ' εἰς τὴν πραγματικότητα τὴν θεωρεῖ ὡς κατώτερον ὄν², τοῦ ὁποίου ἡ παιδεία δὲν παρίσταται ἀνάγκη νὰ ἀποτελῇ φροντίδα τῆς πολιτείας ἀλλὰ μᾶλλον τῆς οἰκογενείας³. Ὁμοίως οὐδεμίαν πρόνοιαν παρατηροῦμεν διὰ τὴν μόρφωσιν τῶν δούλων.

Ὁ ἀντικειμενικὸς σκοπὸς τοῦ Ἀριστοτέλους εἶναι νὰ καθορίσῃ μίαν παιδείαν ἢ ὁποία, οὔσα μία καὶ ὁμοία, θὰ ἦτο κατάλληλος δι' ὅλους τοὺς μέλλοντας πολίτας τοὺς ἔχοντας μέσσην διανοητικὴν ἰκανότητα. Τὸ ὑπαγορευόμενον ὑπὸ τοῦ φιλοσόφου παιδευτικὸν σύστημα εἶναι ἀποτέλεσμα ἐντελοῦς μελέτης τῆς κρατούσης ἀνωμάλου καταστάσεως. Ὑπῆρχε δῆλον ὅτι κρίσις εἰς τὴν παιδείαν ἐν Ἀθήναις, ἣτις ἦτο ἀποτέλεσμα δύο ἀντιθέτων τάσεων· τῆς παλαιᾶς, καθ' ἣν ἡ πολιτεία εἶχε τὸ προνόμιον τοῦ ἀπολύτου ἐλέγχου ἐπὶ τῆς παιδείας, καὶ τῆς συγχρόνου, καθ' ἣν οἱ γονεῖς εἶχον τὸ δικαίωμα τῆς ρυθμίσεως τῆς ἐκπαιδεύσεως τῶν τέκνων των, ὡς ἐπεθύμουν, τὸ δὲ κράτος ἀπεῖχε πάσης παρεμβάσεως. Ὅθεν ὁ Ἀριστοτέλης προτείνει τρόπον, δι' οὗ ἐλπίζει ὅτι δύναται ἡ κρίσις αὕτη νὰ θεραπευθῇ, ἀμβλυνομένων τῶν εἰρημένων τάσεων. Θαυμαστῆς τοῦ παρελθόντος, πειρᾶται ὁ φιλόσοφος νὰ βελτιώσῃ τὴν κατάστασιν διὰ μεταρρυθμίσεως ἐρειδομένης ἐπὶ τῆς παραδόσεως. Κατὰ ταῦτα ἡ πολιτεία θὰ ἐπιδιώξῃ τὴν δημιουργίαν καλῶς πεπαιδευμένων πολιτῶν τῇ συνεργασίᾳ τῆς οἰκογενείας· τὰ συμφέροντα ἀμφοτέρων συμπίπτουν ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου.

Ἐν τούτοις, τὸν φιλόσοφον δὲν ἀπασχολοῦν μόνον ἡ ἀποστολὴ

1. Αὐτόθι 1260b 8 - 24 καὶ 1269b 20 - 23.

2. Αὐτόθι 1259b 1 - 1260a 1.

3. Ὑποθέτομεν ὅτι ἡ οἰκογένεια ἐφρόντιζεν ὅπωςδῆποτε διὰ τὴν παιδείαν τῶν γυναικῶν, ἀλλ' ὅτι τοῦτο ἐγένετο ἐπὶ χαμηλοῦ ἐπιπέδου. Σημειωτέον ὅτι ὁ Πλάτων ἄλλως φρονεῖ (Πολ. 451 E καὶ 455 D).

τῆς οἰκογενείας καὶ ἡ δικαιοδοσία τῆς πολιτείας. Ἐνδιαφέρεται κυρίως διὰ τὴν δημιουργίαν συγκεκριμένου ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος. Εἰς ἐποχὴν καθ' ἣν οἱ διδάσκοντες τείνουν πρὸς τὰς ὑπερβολὰς καὶ τὸν ἐπαγγελματισμόν, ὁ Ἀριστοτέλης προσπαθεῖ νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν ἁρμονίαν διὰ τῆς ἐντάξεως τῶν πρὸς διδασκαλίαν θεμάτων εἰς ἓν πλαίσιον ἐλευθερίας παιδείας, ἡ ὁποία, μακρὰν παντὸς ἐπαγγελματισμοῦ, θὰ δημιουργήσῃ ἑναρέτους πολίτας.

Ἡ περὶ παιδείας θεωρία τοῦ Ἀριστοτέλους ἀντανακλᾷ τὴν ἀληθῆ ἑλληνικὴν παιδείαν, ὡς περιγράφει ταύτην λίαν προσφυῶς ὁ Jaeger¹. Ἡ ἀντανάκλασις αὕτη καθίσταται εὐλογος, ὅταν ληφθῆ ὑπ' ὄψιν ἡ προσήλωσις τοῦ φιλοσόφου εἰς τὴν παράδοσιν καὶ τοῦτο ἀποτελεῖ ἴσως ἓν ἐκ τῶν πλέον ἀξιοσημειώτων πλεονεκτημάτων τῆς θεωρίας του.

Ἡ περὶ παιδείας θεωρία τοῦ Ἀριστοτέλους εἶναι βεβαίως παλαιὰ θεωρία, δημιουργηθεῖσα διὰ τὰς ἀνάγκας μικρᾶς πόλεως τῆς Ἑλλάδος τοῦ τετάρτου π.Χ. αἰῶνος. Ὀφείλομεν λοιπὸν κατὰ τὴν ἐκτίμησιν ταύτης νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τοὺς δύο τούτους παράγοντας, ὡς καὶ τὴν ἀλλαγὴν τῶν ἐν γένει συνθηκῶν τῶν διεπουσῶν τὸν βίον τοῦ ἀνθρώπου. Μετὰ τὴν πάροδον δύο καὶ πλέον χιλιετηρίδων πλεῖστα ἤλλαξαν. Ὀπωσδήποτε, ὁ ἀντικειμενικὸς σκοπὸς τῆς πολιτείας παρέμεινεν ὁ αὐτός, δηλαδή ἡ δημιουργία ἑναρέτων πολιτῶν ἄλλ' ὡς παρατηρεῖ ὁ Nettleship², ἡ διαφορὰ μεταξὺ τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους ἀφ' ἑνὸς καὶ ἡμῶν ἀφ' ἑτέρου, δὲν ἔγκειται εἰς οἰανδήποτε ἀποψιν περὶ τοῦ τί εἶναι οὐσιωδῶς σπουδαῖον διὰ τὴν πολιτείαν, ἀλλ' εἰς τὴν γραμμὴν τὴν ὁποίαν σύρομεν μεταξὺ τῶν πραγμάτων εἰς τὰ ὁποῖα δύναται νὰ παρέμβῃ ἡ πολιτεία ἵνα ὠφελήσῃ, καὶ τῶν πραγμάτων εἰς τὰ ὁποῖα ἡ πολιτεία ὀφείλει νὰ μὴ ἀναμειχθῆ.

Εἴμεθα συνεπῶς πεπεισμένοι ὅτι ἐὰν ἐξετάσωμεν τὴν Ἀριστοτέλειον θεωρίαν ἄνευ προκαταλήψεως καὶ μετὰ τῆς δεούσης διαθέσεως, θὰ δυνηθῶμεν μετ' εὐκολίας νὰ ἀντλήσωμεν ἓν χρήσιμον δίδαγμα. Ἦδη ἐδείξαμεν τὸ πρῶτον μέρος τοῦ διδάγματος: τὸν σεβασμὸν πρὸς τὴν παράδοσιν. Ἡ κυρία, ἐν τούτοις, ἀντίρρησις ἢ διατυπωθεῖσα κατὰ τῆς θεωρίας τοῦ Ἀριστοτέλους, εἶναι ὅτι αὕτη ὑπῆρξε καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν καθ' ἣν διετυπώθη ἀνεδαφικῆ. Ὁ Ross ὑπεστήριξεν³ ὅτι « οἱ πολῖται τούτου (δηλ. τοῦ Ἀριστ.) δὲν θὰ ἀντιμετωπίσουν ποτὲ τὴν

1. The Greeks and the Education of Man, New York 1953, σσ. 8-9.

2. Lectures on the Republic of Plato, London 1897, σ. 144.

3. Aristotle, London 1923, σ. 268.

ἀνάγκην νὰ κερδίσουν τὰ πρὸς τὸ ζῆν, καὶ οὕτω ἡ ἐπαγγελματικὴ καὶ τεχνικὴ ἐκπαίδευσις εἶναι περιττή. Πρέπει ἁπλῶς νὰ λάβουν τοιαύτην ἐκπαίδευσιν ὥστε νὰ καταστοῦν καλοὶ στρατιῶται καὶ ὑπήκοοι, βραδύτερον δὲ καλοὶ ἡγεμόνες». Ἐκ τῆς ἀντιθέσεως τῶν ἀπόψεων τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τοῦ Ross ἐξάγεται τὸ δεύτερον μέρος τοῦ διδάγματος: ἡ ἀνάγκη γενικῆς ἐλευθερίας παιδείας ἣτις θ' ἀναπτύξῃ τὸν χαρακτῆρα τῶν πολιτῶν, καὶ οὐχὶ ἐπαγγελματικῆς παιδείας ἣτις θὰ δημιουργήσῃ ἠθικῶς ὑπαναπτύκτους πολίτας· ἡ ἀνάγκη τῆς καλλιιεργείας τοῦ ὄλου καὶ οὐχὶ ἡ προπαρασκευὴ μιᾶς μονάδος ἣτις θὰ ἐνταχθῆ εἰς ἓν ἐπάγγελμα. Ὁ Ross καὶ ἄλλοι παρερμηνεύουν ἀσφαλῶς τὸν Ἀριστοτέλη· οὐδέποτε ἐπεζήτησεν οὗτος τὴν δημιουργίαν ὀκνηρῶν πολιτῶν, ἀλλ' ἐπεδίωξε τὴν ἀνάπτυξιν ἐναρέτων ἀτόμων, ἅτινα μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τῆς ἐγκυκλίου παιδείσεως αὐτῶν, θὰ ἐξησκοῦντο ἵνα δυνηθοῦν νὰ κερδίσουν τὰ πρὸς τὸ ζῆν.

ΙΩΑΝΝΗΣ Α. ΒΑΡΤΣΟΣ